



Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512 Online ISSN: 2821-1006

Homepage: <https://jcl.uk.ac.ir>



Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

Haji Baba in the Arab World: A Comparative Analysis of the Image of Iranians in "The Adventures of Haji Baba of Ispahan" and "The Story of Haji Baba of Isfahan"

Abdulbasit Arab Yusefabadi¹✉ | Moslem Fatollahi² |

1. Corresponding author: Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran.

Email: arabighalam@uoz.ac.ir

2. Assistant Professor, English Department, University of Zabol, Zabol, Iran. Email: m.fatollahi@uoz.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 1 November 2024 Received in revised form 27 December 2024 Accepted 5 January 2025 Published online : 25 March 2025 Keywords: Haji Baba, Arab world, image of Iranians, James Morier	"The Adventures of Hajji Baba of Ispahan" by James Morier depicts the customs and traditions of Iranians during the Qajar era and had a great impact on Europeans' familiarity with contemporary Iranian society. Much has been said about this work and its Persian translations, especially the famous translation by Mirza Habib Isfahani. However, what has been neglected by literary critics and translation scholars is the Arabic translation of this work titled "The Story of Hajji Baba of Isfahan" by Mohammad Efendi Lotfi, which was published more than a century ago in 1891. Morier often ridiculed and scorned the Iranian people of the Qajar era due to their morally objectionable traits and many of the satirical descriptions in Morier's work were either omitted or embellished in the Persian translation of Mirza Habib Isfahani. In this research, we examine the image of Iranians in the Arabic translation of Morier's novel and compare it with the English Persian versions of the work through a textual analysis. The findings of this case study show that the Arabic translator, like his Iranian counterpart, moderated most of Morier's sarcastic descriptions of Iranian religious beliefs or reduced their intensity, but in translating the author's sarcastic statements about the negative traits of Iranians, unlike his Iranian counterpart, the Arabic translator used accurate translation and conveyed most of these descriptions directly to the Arabic-speaking reader. These results indicate that the strategy of different translators of a literary work is largely dependent on the political, social and cultural context of the target society

Cite this article: Arab Yusefabadi, A. Fatollahi, M. (2025). Haji Baba in the Arab World: A Comparative Analysis of the Image of Iranians in "The Adventures of Haji Baba of Ispahan" and "The Story of Haji Baba of Isfahan". *Journal of Comparative Literature*, 16 (2), 171-189. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24303.3792>



© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24303.3792>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

Abstract**1. Introduction**

Much has been said about the novel "The Adventures of Hajji Baba of Ispahan" and its Persian translations, especially the famous translation by Mirza Habib Isfahani. Meanwhile, what has remained out of the sight of literary critics and translation activists is the Arabic translation of this work, entitled "The Adventures of Al-Hajj Baba al-Isfahan" by Muhammad Effendi Lotfi, which was published more than a century ago, in 1891. In this study we decided to examine the image of Iranians in the Arabic translation of Morier's novel.

2. Methodology

The current research is qualitative and library and its approach is case study. For this purpose, first, parts of James Morier's descriptions in the English text that depict the negative aspects of the personality and beliefs of Iranians during the Qajar era were identified and notes were taken. These descriptions were placed in several subcategories according to category and topic. Then, the Arabic translation of the aforementioned parts was compared with the Persian text of the work to clarify whether the Arabic translator maintained Morier's satirical view of Iranians or, like Mirza Habib, attempted to modify and soften the original text.

3. Discussion

The results of the current study indicate that the two translators used two main strategies in translating Morier's expressions: sometimes they translated Morier's expression literally into the target language and created a similar image of the author's image of Iranians, or they modified Morier's expression in various ways and removed or reduced Morier's ironic expression. The Arabic translator mainly employed literal translation in cases where Morier ridiculed Iranian religious prejudices (for example, regarding the need for men to have virtues) or Iranians' use of religious expressions during trickery. The Arabic translator brought such descriptions into Arabic without changes. In contrast, the Arabic translator resorted to modifying Morier's words in cases where Morier used the names of religious figures respected by Muslims (such as the Prophet or Imams) or made ironic remarks about the requirements of the Islamic religion.

Mirza Habib's artistic prose has made the satirical words of Morier appear as pleasing humor to Iranians. Previously, Azarang (2006) pointed out the distinctive features of Hajji Baba's Persian prose such as liveliness, rhythmic structures, simplicity, melodiousness, and use of idioms, proverbs and literary devices, as well as artistic features, poeticity and grandeur of the prose of the work and considered all these distinctive features to be inspired by the tradition of Persian literature. On the other hand, Ahmadi and Karami Chameh (2019) showed in their analysis that the distinctive features of major Persian prose such as the use of poetry in prose, the use of metaphors and common words in the language of the people, the use of Arabic language and literature, and the smoothness and solidity are seen in Mirza Habib's translation, features which have made this translation resemble canonical Persian literary texts.

Modarres Sadeghi (2005) also considered Mirza Habib's translation of Hajji Baba a successful example of the flourishing of the translation tradition in the golden age of Persian language and literature; a period when literary translation was not simply a translation of the original text but rather its artistic recreation. According to him, the novel Hajji Baba is the link between traditional Iranian literature and contemporary literature. In addition, Samiei Gilani (2005), referring to the role of narrative literature in enriching the Persian language, considered Mirza Habib's translation a brilliant and noble example of creative literary translation in contemporary Iranian history. This creativity has led, according to Bahri (2024), to Mirza

Habib's translation being in line with literary taste and expectations of readers, including writers, critics, and researchers, and continues to be widely welcomed by readers.

4. Conclusion

The findings of this study indicated that the Arabic translator, like his Iranian counterpart, modified and reduced the intensity of most of Moriyeh's ironic descriptions of Iranian religious beliefs, but in translating the author's ironic interpretations of negative traits of Iranians, unlike his Iranian counterpart; he used accurate translation and narrated most of these descriptions exactly for the Arabic-speaking reader.

These results indicate that the strategy of the Arabic translator was different from that of his Iranian counterpart. Although the Arabic translator also manipulated Morier's negative descriptions of Iranian religious beliefs, unlike his Iranian counterpart, he did not have a desire to extensively rewrite and change the perspective of the English text and, in particular, he brought Morier's negative depiction of Iranian traits and behaviors into Arabic without much change. This is while Mirza Habib Isfahani, by extensively modifying and manipulating the original text, has been able to produce a translation that is an example of the creative recreation of the Brazilian de Campos.

Keywords: Hajji Baba, Arab world, image of Iranians, James Morier

References [in Persian]:

- Ahmadi, M., & Karami Chameh, Y. (2019). A Reflection on the Prose Translation of the Story of Hajji Baba Isfahani. *Stylistics of Persian Poetry and Prose*, 12(4), 153-168.
- Ale Davood, A. (2010). The First Translation of Hajji Baba Isfahani into Persian. *Nameh Farhangestan*, 11(3), 129-141.
- Arianpour, Y. (2008). *From Saba to Nima, Volume 1*. Tehran: Zovar.
- Bahar, M. T. (2003). *Stylistics*. Tehran: Farasugstar.
- Dehghanian, J. (2024). The Story of Hajji Baba Isfahani; another Golestan in the Qajar Era. *Saadi Studies*, 12, 157-173.
- Dehghanian, J., & Jamali, P. (2013). The Effect of Golestan on the Translation of the Story of Hajji Baba Isfahani. *Textual Studies of Persian Literature*, 6(3), 21-36.
- Effendi Lotfi, M. (1891). *The Adventures of Al-Hajj Baba al-Isfahan*. Cairo: Al-Mutabe'ah Al-Khairiyah.
- Ghaemi, F., & Esmaeili, F. (2010). The Novel of the Adventures of Hajji Baba Isfahani and Post-Colonial Orientalism. *Quarterly Journal of Comparative Literature Studies*, 4(13), 117-136.
- Kazemi, M. (2010). The Story of Hajji Baba Isfahani. *Ayin*, 29, 46-47.
- Modares Sadeghi, J. (2005). A translation that is not just a translation (about Hajji Baba Isfahani). *Haft*, 19, 26-31.
- Morier, J. (1975). *The Adventures of Hajji Baba Isfahan, Translated by Mirza Habib Isfahani*. Tehran: Haghigat.
- Rahmani, S. (2008). About Hajji Baba Isfahani. *Nasim Qods*, 9, 24-25.
- Samiei Gilani, A. (2005). Services of Fiction Literature in Persian. *Book of Literature and Philosophy*, 94, 22-25.

References [In English]:

- Bahri, H. (2024). A Study of the Reception of the Persian Translation of "The Adventures of Hajji Baba of Isfahan" before and after the Islamic Revolution in Iran. *Persian Language and Literature*, 97.
- Bassnett, S., & Trivedi, H. (2002). *Post-colonial translation*. USA and Canada: Routledge.
- Bassnett, S. (2005). *Translation studies*. USA and Canada: Routledge.
- Bubani, F. (2008). James Morier, Hajji Baba and colonialism. *Quarterly of Research on the Contemporary World Literature*, 4, 5.

- Haddadian-Moghaddam, E. (2011). Agency in the translation and production of The Adventures of Hajji Baba of Ispahan into Persian. *Target*, 23(2), 206-234.
- Innes, L. (2007). *The Cambridge introduction to postcolonial literatures in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karami Chemeh, Y., & Ahmadi, M. (2020). Contemplation on Hajjibaba Isfahani tale translation prose. *Journal of Stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar-E-Adab)*, 12(4), 153-168.
- Kardgar, Y., & Mahdi, N. (2021). The Adventure of Hajji Baba of Isfahan: A Step towards Combining the Tradition and Innovation in Iranian Fiction. *Literary Text Research*, 25(87), 116-138. Doi: 10.22054/ltr.2019.25406.2007
- Mavizchi, J., Mortazavi, S. K. (2019). The Search for "Self" and "Other" Inside the Adventures of Hajji Baba'i Esfahani. *Intercultural Studies Quarterly*, 39, 95-120.
- Morier, J. (1897). *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*. London: Laurence & Bullen.
- Munday, J. (2012). *Introducing translation studies*. London and New York: Routledge.
- Naudé, J. (2010). Religious Translation. In Y Gambier, L Doorslaer (Eds.), *Handbook of Translation Studies. Volume 1* (pp.285-293).
- O'Connor, A. (2021). Translation and religion: Issues of materiality. *Translation Studies*, 14(3), 332–349. <https://doi.org/10.1080/14781700.2021.1893805>.
- Rastegar, K. (2007). The Unintended Gift: The Adventures of Hajji Baba Ispahani as a Transactional Text between English and Persian Literatures. *Middle Eastern Literatures*, 10(1), 251-271.
- Said, E. (1977). *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Said, E. (1989). *Orientalism*. USA: University Of Chicago Press.
- Snell-Hornby, M. (2006). *The turns of translation studies*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Tymoczko, M., & Gentzler, E. (Eds.). (2002). *Translation and Power*. University of Massachusetts Press.





۱. بابا در . . عرب: واکاوی مقابله‌ای تصویر ایرانیان لار «لألا» لألحاج بابا الأصفهانی «بی‌د» «لألا لا لألابابای لألی»

عبدالباسط عرب یوسف‌آبادی (نویسنده مسؤول)✉ | مسلم فتح‌اللهی^۲

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. ایمیل: arabighalam@uoz.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. ایمیل: m.fatollahi@uoz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	«سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی» اثر جیمز موریه تصویرگر آداب و رسوم ایرانیان عصر قاجار است و در آشنایی اروپاییان با جامعه معاصر ایران تاثیر بسزایی داشته است. در مورد این اثر و ترجمه‌های فارسی آن، به‌ویژه ترجمه مشهور میرزا حبیب اصفهانی، بسیار سخن گفته شده است. در این میان، آنچه از نگاه منتقدین ادبی و فعالان ترجمه دور مانده، برگردان عربی این اثر با عنوان «مغامرات الحاج بابا الأصفهانی» اثر محمد افندی لطفی است که بیش از یک قرن پیش و در سال ۱۸۹۱ میلادی به طبع رسیده است. با عنایت به این که موریه در اثر خود در موارد بسیار متعددی مردمان ایرانی عصر قاجار را به واسطه داشتن صفات ناپسند اخلاقی مورد طعن و تمسخر قرار است و البته بسیاری از توصیفات هجوآمیز موریه در ترجمه فارسی میرزا حبیب اصفهانی بازگو نشده و یا تلطیف شده است، در این پژوهش بر آن شدیم که تصویر ایرانیان در ترجمه عربی رمان موریه را بررسی و با اصل و ترجمه فارسی اثر مقابله کنیم. یافته‌های این موردپژوهی نشان داد که مترجم عربی همچون همتای ایرانی خود، بیشتر توصیفات کنایه‌آمیز موریه از اعتقادات مذهبی ایرانیان را تعدیل کرده و از شدت آن کاسته است اما در برگردان تعبیر کنایه‌آمیز نویسنده درباره صفات منفی ایرانیان برخلاف همتای ایرانی خود از ترجمه دقیق بهره گرفته و بیشتر این توصیفات را عیناً برای خواننده عرب‌زبان بازگو کرده است. این نتایج گویای آن است که راهبرد مترجمان مختلف یک اثر ادبی تا حدود زیادی به بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه مقصد وابسته است.
کلیدواژه‌ها: حاجی بابا، جهان عرب، تصویر ایرانیان، جیمز موریه	

استناد: عرب یوسف‌آبادی، ع. فتح‌اللهی، م. (۱۴۰۳). حاجی‌بابا در جهان عرب: واکاوی مقابله‌ای تصویر ایرانیان در «مغامرات الحاج بابا الأصفهانی» و «سرگذشت

حاجی‌بابای اصفهانی». *ادبیات تطبیقی*، ۱۶ (۳۰)، ۱۸۵-۱۷۱

<http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24303.3792>



© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی کرمان.

۱. مقدمه

نظریه پسااستعمار دربرگیرنده مجموعه‌ای از رویکردهای فلسفی و تحلیل ادبی است. تمرکز این نظریه بر آثار ادبی نگاشته‌شده به زبان انگلیسی در مستعمره‌های پیشین و کنونی است (اینس، ۲۰۰۷)؛ بنابراین نظریه پسااستعمار به روابط استعماری میان جوامع استعمارگر و ممالک تحت سلطه می‌پردازد. با این وصف، هدف مطالعات پسااستعماری، بررسی ادبیات ممالک غربی نیست و بیشتر بر آثار ادبی جوامعی که پیشتر تحت سلطه بوده‌اند متمرکز است اما آن دسته از آثار ادبی جوامع غربی که «دیدگاه استعماری مردمان مغرب‌زمین نسبت به جوامع استعمارزده» (همان: ۱۹۹) را بازتاب می‌دهند نیز موضوع مطالعات پسااستعماری هستند.

به گفته سعید (۱۹۸۹)، جوامع غربی بخش‌های وسیعی از آسیا و آفریقا را مستعمره خود کردند. بسیاری از این جوامع توانستند پس از جنگ جهانی دوم استقلال خود را بازیابند. سعید ملت‌هایی را که تحت سلطه استعمار بوده یا هنوز هستند را «استعمارزده» می‌داند. به باور سعید (۱۹۸۹) چهره‌هایی همچون انور عبدالمالک و سمیر امین در زمره نخستین کسانی بودند که سلطه جوامع غربی بر کشورهای استقلال‌یافته و مستعمرات کنونی را بررسی کردند. با این وصف، پسا استعمار روایتگر شکاف میان ملل غربی و ملل مشرق‌زمین است.

یکی از دستاوردهای مطالعات پسااستعماری، مفهوم کانیبالیسم یا همان جرح و تعدیل فرهنگی است. در دهه شصت میلادی، آگوستو و هرال دو کامپوس، محققان برزیلی، با بهره‌گیری از مبانی مطالعات پسااستعماری کوشیدند «زبان را به مثابه ابزاری برای نگارش خلاق به کار گیرند» (ماندی، ۲۰۱۲: ۵۲). کانیبالیسم و ترجمه خلاقانه واکنشی به سیطره زبان و فرهنگ انگلیسی بر اذهان نویسندگان جوامع استعمارزده بود. کامپوس کوشید یک رویکرد ترجمه را برای جوامع جهان سوم پیشنهاد دهد. رویکرد وی به منزله نادیده‌انگاشتن ادبیات غرب نیست بلکه به مفهوم درونی‌سازی و غنی‌سازی با عناصر بومی فرهنگی جامعه مقصد و خلق شکلی جدید از آن اثر است (اسنل هورنبی، ۲۰۰۶: ۶۰). کامپوس ترجمه خلاق را متمایز از ترجمه ادبی می‌داند. به گفته وی، در ترجمه خلاق، «نه فقط معانی بلکه نشانه‌ها و تصاویر نیز ترجمه می‌شوند. متن مبدا مورد ترجمه‌ای نقادانه قرار می‌گیرد و به یک اثر ادبی خلاقانه بدل می‌شود» (ماندی، ۲۰۱۲: ۵۲).

ظهور مطالعات شرق‌شناسی و نظریه پسااستعمار صاحب‌نظران ترجمه را بر آن داشت تا جنبه‌های گوناگون ترجمه را در عصر پسااستعمار واکاوی کنند. به گفته بسنت، صاحب‌نظرانی همچون اوکتاویو پاز، کارلوس فونتتر و برادران دوکامپوس خواستار بازتعریف مفهوم ترجمه شده‌اند. بیشتر این صاحب‌نظران از کشورهای آمریکای جنوبی یا جوامعی سر برآورده‌اند که پیشتر تحت سلطه استعمار بوده‌اند و اینک می‌خواهند پیشینه تاریخی خود را به بوته نقد بگذارند. «آنان با تحلیل دوباره تجارب تاریخی خود می‌کوشند مفهومی نوین از ترجمه به دست دهند» (بسنت، ۲۰۰۵: ۵).

به گفته تیموژکو و گنتزلر (۲۰۰۲) مترجمانی که آثار ادبی غربی را به زبان‌های کشورهای استعمارزده ترجمه می‌کنند در بسیاری از موارد عناصر فرهنگی جوامع غربی را در ترجمه خود بازتاب نمی‌دهند. به گفته تیموژکو، این رویکرد به مترجمان کمک می‌کند تا «از سلطه زبان و فرهنگ استعمارگر بر فرهنگ خویش بکاهند و هویت خویش را در ارتباط با جامعه استعمارگر بازتعریف نمایند» (بسنت و تریودی، ۲۰۰۲: ۲۸). این پژوهش نیز بر پایه نظریه پسااستعمار انجام شده و در آن جلوه ادبیات پسااستعمار از رهگذر ترجمه واکاوی می‌شود.

۱-۱. شرح بیان مسئله

سفرهای جیمز موریه، دیپلمات انگلیسی، به ایران یکی از نخستین ارتباطات میان سیاسیون انگلستان و همتایان آن‌ها در عصر قاجار است. این سفرها طلیعه ارتباطات سیاسی بود که بعدها گسترش یافت و بر روند مذاکرات سیاسی میان ایران و روسیه اثرگذار بود. کتاب «سرگذشت حاجی‌بابی اصفهانی» اثر جیمز موریه است. وی آثار متعددی تألیف کرده اما حاجی‌بابا احتمالاً مشهورترین اثر اوست. این رمان تصویرگر آداب و رسوم علایق ایرانیان عصر قاجار است و در آشنایی اروپاییان با جامعه معاصر ایران تاثیر بسزایی داشته است (آل داوود، ۱۳۸۹: ۱۲۹). موریه مدعی است که خاطرات جوانی ایرانی را در رمان خود نقل کرده اما به نظر

می‌رسد که این داستان زاینده تخیل نویسنده است. رمان حاجی بابای اصفهانی «ستم، فقر و جهالت رایج در جامعه ایران دوره قاجار را ترسیم می‌کند. موریه کوشیده این داستان را برای خوانندگان واقعی و باورپذیر سازد» (رحمانی، ۱۳۸۸: ۲۴). انتشار اثر موریه در انگلستان، واکنش‌های مختلفی را در میان ادبا و منتقدین ادبی ایرانی برانگیخت. برخی این رمان را راهنمایی دانستند که موریه برای نمایندگان سیاسی انگلستان در ایران نگاشته است. برخی دیگر نیز شخصیت حاجی‌بابا را «کلیشه‌ای از شخصیت ایرانیان عصر قاجار دانسته‌اند» (کاظمی، ۱۳۸۹: ۴۷). با وجود این، «جمالزاده، رمان حاجی بابای اصفهانی را دومین اثر ادبی بزرگی دانسته که به آشنایی جامعه اروپا با جامعه و فرهنگ ایران کمک کرده است» (به نقل از مدرس صادقی، ۲۰۰۹: ۲۶). بسیاری از ادبا و منتقدین ایران از نثر میرزا حبیب اصفهانی، مترجم رمان، استقبال کرده‌اند. سمیعی گیلانی (۱۳۸۴) پس از بررسی دستاوردهای ادبیات داستانی برای زبان فارسی برگردان اثر حاجی بابای اصفهانی به فارسی را نمونه شکوهمندی از ترجمه ادبی خلاق دانسته است. وی معتقد است که نویسندگان ایرانی به کمک ترجمه‌های فارسی آثار غربی توانسته‌اند با ژانرهای جدید ادبیات غرب آشنا شوند. بهار نیز حاجی بابای اصفهانی را نخستین رمان مدرن ترجمه شده به فارسی و شاهکار ادبیات قرن بیستم در ایران دانسته است (بهار، ۱۳۸۲: ۳۶۶).

والتر اسکات رمان حاجی بابا را «شاهکار ادبیات قرن بیستم همسنگ با ژیل بلاس» (آریانپور، ۱۳۸۶: ۳۹۷) دانسته است. به گفته آریانپور، داستان حاجی بابا و همه عناصر آن از رمان ژیل بلاس برگرفته شده‌است. این دو رمان پیرایه و شخصیت‌های همسان دارد (همان). مدرس صادقی ترجمه رمان حاجی بابای اصفهانی را نمونه‌ای عالی سنت ترجمه موفق در عصر طلایی زبان و ادب فارسی می‌داند که ترجمه آن بازآفرینی هنری متن اصلی بوده و نه یک عمل حاشیه‌ای و بی‌ارزش. به گفته وی حاجی‌بابای اصفهانی نخستین اثری بود که سنت ادب فارسی را به ادبیات معاصر پیوند داد (مدرس صادقی، ۱۳۸۴: ۲۹). آذرنگ نیز برخی مشخصه‌های باشکوه نثر رمان حاجی بابای اصفهانی را برشمرده که از آن جمله می‌توان به «سرزندگی، ساختار زیبا، سادگی، آهنگین بودن، کاربرد اصطلاحات و ضرب‌المثل‌ها، کاربرد آرایه‌های ادبی، مسجع بودن، بداعت و بهره‌گیری از میراث ادب فارسی» (آذرنگ، ۱۳۸۱: ۴۹) اشاره کرد.

برخی منتقدین نیز نگاه موریه را به جامعه ایرانی به نقد کشیده‌اند. قائمی و اسمائیلی (۱۳۸۹) نیت و اهداف استعماری موریه از نگارش رمان حاجی بابای اصفهانی را بررسی کرده‌اند. به باور آنان، حاجی‌بابا نمودی از اندیشه استعماری غرب است. موریه از دو عنصر دیپلماسی و نگارش برای بازنمایی فرهنگ مشرق زمین با نگاهی استعماری بهره جسته است.

در مورد رمان «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و ترجمه‌های فارسی این اثر، به ویژه ترجمه مشهور میرزا حبیب اصفهانی بسیار سخن گفته شده است. در این میان، آنچه از نگاه منتقدین ادبی و فعالان ترجمه دور مانده، برگردان عربی این اثر با عنوان «مغامرات الحاج بابا الأصفهانی» اثر محمد افندی لطفی است که بیش از یک قرن پیش و در سال ۱۸۹۱ میلادی به طبع رسیده است. با عنایت به این که موریه در اثر خود در موارد بسیار متعددی مردمان ایرانی عصر قاجار را به واسطه داشتن صفات ناپسند اخلاقی مورد طعن و تمسخر قرار داده‌اند و البته بسیاری از توصیفات هجوآمیز موریه در ترجمه فارسی میرزا حبیب اصفهانی بازگو نشده و یا تلطیف شده است، در این پژوهش بر آن شدیم که تصویر ایرانیان در ترجمه عربی رمان موریه را بررسی و دو پرسش زیر پاسخ گوییم:

- مترجم عربی کدام‌یک از توصیفات منفی موریه از جامعه و فرهنگ ایرانیان را در ترجمه خود بازگو کرده است؟

- مترجم عربی از چه روش‌هایی برای ترجمه کلام هجوآمیز موریه بهره گرفته است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد ترجمه میرزا حبیب اصفهانی از ترجمه «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» پژوهش‌های فراوانی انجام و به ابعاد مختلف این اثر پرداخته شده است. بیشتر مطالعات پیشین بر ابعاد سیاسی و ارزش ادبی این ترجمه فارسی متمرکز بوده‌اند. بوبانی (۲۰۰۸) با تحلیل مناسبات سیاسی میان ایران و بریتانیا در دهه‌های نخست قرن نوزدهم میلادی که همزمان با شکل‌گیری گفتمان شرق‌شناسی در محافل سیاسی غرب است نتیجه گرفت که رمان حاجی بابای اصفهانی بخشی از گفتمان ادبی امپریالیستی که به درونی‌سازی انگاره‌های امپریالیسم غربی در جامعه ایران انجامیده است.

قائم‌ی و اسماعیلی (۱۳۸۹) مقاصد شرق‌شناسانه موریه و اغراض وی از نگارش رمان حاجی‌بابا را واکاوی کردند. نتایج تحلیل این دو پژوهش‌گر نشان داد که رمان حاجی‌بابا، نگاه امپریالیستی اروپاییان به جوامع شرقی از جمله ایران را برملا می‌سازد. موریه از دو ابزار دیپلماسی و نگارش ادبی برای بازنمایی سیمای مشرق‌زمین و فرهنگ آن به شیوه‌ای امپریالیستی بهره برده است.

برخی پژوهش‌گران هم به ارزش ادبی ترجمه میرزا حبیب اصفهانی پرداخته‌اند. سمیعی گیلانی (۱۳۸۴) با اشاره به نقش ادبیات روایی در غنی کردن زبان فارسی، ترجمه میرزا حبیب را نمونه‌ای درخشان و فاخر از ترجمه ادبی خلاق در تاریخ معاصر ایران دانسته است. به گفته سمیعی گیلانی، ادبای ایرانی از طریق ترجمه‌های آثار ادبای غربی با ژانرهای جدید ادبی آشنا شدند. بهار (۱۳۸۲) نیز رمان حاجی بابا را نخستین رمان مدرن فارسی و یکی از شاهکارهای ادبی ایران در قرن بیستم دانسته است.

مدرس صادقی (۱۳۸۴) ترجمه میرزا حبیب از حاجی‌بابا را نمونه‌ای موفق از شکوفایی سنت ترجمه در دوران طلایی زبان و ادب فارسی دانسته است؛ دورانی که ترجمه ادبی صرفاً برگردان متن اصلی نبوده بلکه بازآفرینی هنرمندانه آن بوده است. به گفته وی، رمان حاجی‌بابا حلقه پیوند ادبیات سنتی ایران به ادبیات معاصر است. آذرنگ (۱۳۸۱) نیز به ویژگی‌های ممتاز نثر فارسی حاجی بابا همچون زنده بودن، ساختارهای موزون، سادگی، آهنگین بودن، کاربرد اصطلاحات، ضرب‌المثل‌ها و صناعات ادبی، ویژگی‌های هنری، شعرگونه‌گی و فخامت نثر اثر اشاره کرده و همه این ویژگی‌های ممتاز را الهام‌گرفته از سنت ادب فارسی دانسته است.

در دنیای مطالعات ترجمه نیز پژوهش‌گران زیادی از ابعاد گوناگون به رویکرد ترجمه میرزا حبیب نگریسته‌اند. حدادیان مقدم (۲۰۱۱) با بررسی عاملیت کنش‌گران مختلفی که در برگردان رمان حاجی‌بابا به فارسی نقش داشته‌اند نتیجه گرفت که میرزا حبیب با دستکاری عمدانه در متن اصلی اثر کوشیده عاملیت خود به عنوان یک ایرانی در تبعید را در ترجمه اعمال نماید. تعهد وی به توسعه سیاسی کشورش قوی‌تر از تعهد او به نویسنده اثر و برگردان دقیق رمان از متن اصلی بوده است.

دهقانیان و جمالی (۱۳۹۳) با بررسی ترجمه فارسی حاجی‌بابا نشان دادند که مترجم به شکل گسترده از نثر و ابیات گلستان سعدی در ترجمه خود بهره برده که این مساله نشان‌دهنده تأثیر گنجینه ادب فارسی بر توانایی مترجمان ادبی است. دهقانیان (۱۴۰۳) معتقد است میرزا حبیب اصفهانی متأثر از فضای آموزشی عصر قاجار و نویسندگان این دوره، به شدت شیفته سبک و اسلوب نویسندگی سعدی بود و با همین رویکرد به ترجمه‌ای آزاد از کتاب سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی اثر جیمز موریه دست زد. کریمی چمه و احمدی (۲۰۲۰) نیز با بررسی ویژگی‌های نثر ترجمه میرزا حبیب نتیجه گرفتند که کاربرد اشعار در متن ترجمه، تلمیحات، زبان محاوره و عربی‌مآبی از ویژگی‌های عمده نثر میرزا حبیب در ترجمه مذکور هستند.

همان‌طور که مشاهده می‌شود آشنایی ایرانیان با اثر حاجی‌بابا از رهگذر ترجمه فارسی میرزا حبیب اصفهانی بوده و عمده پژوهش‌های پیشین نیز بر ویژگی‌های سیاسی و ادبی این ترجمه متمرکز بوده‌اند. در این میان، ترجمه عربی رمان حاجی‌بابا نیز حدود یک قرن پیش و اندکی بعد از انتشار اصل اثر به انگلیسی به دست محمد افندی لطفی انجام و به جامعه عرب‌زبان عرضه

شد. مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد محققان ادبی از وجود این ترجمه و یا اهمیت آن غافل بوده‌اند. در پژوهش کنونی برآنیم تا این خلا را پوشش داده و سیمای ایرانیان در ترجمه عربی را با نثر انگلیسی و فارسی بررسی مقابله‌ای نماییم.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

مطالعه جاری بر متن ترجمه عربی رمان حاجی بابای اصفهانی متمرکز است. با وجود این، برای واکاوی متن عربی ناگزیر به مقابله اثر با اصل انگلیسی و ترجمه فارسی بودیم تا هدف پژوهش محقق شود. پژوهش جاری کیفی و کتابخانه‌ای و رویکرد آن موردپژوهی است. برای این منظور، نخست بخش‌هایی از توصیفات جیمز موریه در متن انگلیسی که تصویرگر ابعاد منفی شخصیت و باورهای ایرانیان عصر قاجار است شناسایی و یادداشت‌برداری شد. این توصیفات بر حسب مقوله و موضوع در چندین زیردسته قرار گرفتند. سپس، برگردان عربی بخش‌های یادشده با متن فارسی اثر مقابله شد تا روشن شود که آیا مترجم عربی نگاه هجوآمیز موریه نسبت به ایرانیان را حفظ کرده و یا مانند میرزا حبیب به جرح و تعدیل و تلطیف متن اصلی مبادرت ورزیده است. در این میان، راهبردها و روش‌های مترجم عربی نیز توصیف و با راهبردها و روش‌های مترجم فارسی مقابله شد. این پژوهش در چارچوب مطالعات پساستعماری ترجمه و با در نظر داشتن مدل ترجمه خلاقانه دوکامپوس انجام می‌شود.

ب بحث و بررسی

در این بخش، بازتاب نگاه هجوآمیز موریه به جامعه ایرانی در ترجمه عربی اثر حاجی‌بابا بررسی و با ترجمه فارسی اثر از میرزا حبیب اصفهانی مقایسه می‌شود تا تشابه یا تفاوت رویکرد دو مترجم روشن شود. بررسی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد موریه جامعه ایرانی را در دو محور کلی به نقد کشیده است: محور نخست، نقد اعتقادات مذهبی ایرانیان و محور دوم نقد صفات و رفتارهای آنان است. البته در برخی موارد نیز هر دو محور همزمان هدف تیغ تیز انتقاد موریه قرار گرفته است. در ادامه، مثال‌هایی از هر دو مقوله و شیوه مواجهه مترجمان عربی و فارسی با نقدهای موریه ارائه می‌شود.

۲-۱. نقد اعتقادات دینی ایرانیان

موریه در رمان خود به بسیاری از اعتقادات دینی ایرانیان به عنوان جامعه‌ای مسلمان کنایه زده است. به مثال‌های زیر توجه کنید:

The conductors made **invocations of Allah and the prophet in loud and shrill tones** (p.13)

عربی: تنادی الجاوشیه «بسم الله والصلاة علی النبی» بنغمات عالیة طنانة (موریه، ۱۸۹۱: ۱۲/۱): ترجمه: چاوشیان با صدای بلند و

دلنشین فریاد برآوردند: به نام خدا و درود بر پیامبر.

فارسی: چاوشان پیش می‌تاختند با گلبانگ‌های جانگزا (موریه، ۱۹۷۶: ۴۲)

در این مثال، قهرمان رمان یعنی حاجی‌بابا به همراه قافله‌ای رهسپار مشهد می‌شود. چاوشان قافله پیشاپیش در حرکتند و نام خدا و رسول را با صدای بلند بر زبان می‌آورند. موریه در توصیف صدای چاوشان از لفظ shrill بهره گرفته که دارای بار منفی و به مفهوم «گوش‌خراش» است. هیچ یک از دو مترجم این صفت که تمسخر اعتقادات دینی ایرانیان است را دقیق برگردان نکرده‌اند و هر دو با تلطیف کلام از الفاظی همچون «جانگزا» و «دلنشین» بهره برده‌اند.

Oh, Allah; Oh, Imams; Oh Mohammad the prophet. (p.15)

عربی: یا الله یا الله یا أئمة الدین ویا محمد یا نبی الله و خاتم المرسلین (موریه، ۱۸۹۱: ۱۵/۱): ترجمه: ای خدا، ای خدا، ای امامان

دین، ای محمد، ای پیامبر خدا و آخرین فرستاده.

فارسی: یا امام غریب. به فریاد غریبان برس (موریه، ۱۹۷۶: ۴۶)

در این نمونه، زوآر ایرانی با دیدن راهزنان ترکمن به شدت وحشت می‌کنند و از سویی به سوی دیگر می‌دوند و برای نجات خود نام خدا و رسول و ائمه را بر زبان می‌آورند. موریه با توصیف این صحنه کوشیده بزدلی ایرانیان را به تصویر بکشد. مترجم فارسی تصویر را به کلی تغییر داده و فریادهای ناشی از ترس را در قالب توسل به مقدسات بازسازی کرده و تعبیری ادیبانه آفریده

است. در مقابل، مترجم عربی کلام را لفظ به لفظ برگردان کرده و تصویری مشابه تصویر متن اصلی را به ترجمه خود انتقال داده است که آمیزه‌ای از استمداد و ترس است.

Making my exclamations of Hak, Hu, **Allaho Akbar** (p.88)

عربی: ونفخت فی نفیری وصحت صبیحة عظيمة بصوت مطرب ومقبول قائلا: حق هو الله أكبر (موریه، ۱۸۹۱: ۸۴/۱): ترجمه: نفیری

سر دادم و با صدای بسیار بلند و طرب انگیز و دلنشین گفتم: یا حق، یا هو، الله اکبر

فارسی: نفیرکشان و یا هو یا هو یا من لیس الهو (موریه، ۱۹۷۶: ۱۵۰).

در این بخش از رمان، درویش صفر، از شخصیت‌های ایرانی داستان که مردی نیرنگ‌باز است، با ذکر نام خدا تکدی‌گری کرده، با تهییج احساسات رهگذران، آنان را مجاب به پرداخت پول می‌کند. تصویر نیرنگ‌بازی این شخصیت ایرانی در هر دو ترجمه با تعابیر ادبی و خاص صوفیان جایگزین شده است و نگاه منفی موریه به شخصیت ایرانی بازتابی نیافته است. مترجم عربی از تعبیر «آواز بلند و طرب‌انگیز و دلنشین» برای توصیف صحنه بهره گرفته است.

I plied in the name of **prophet** the refreshing draught (p.56: when Hajibaba sells dirty water in the name of the prophet)

عربی: أحتهد أن أسقيهم مياه عذبة وأذكرهم أن ذلك من الواجبات الدينية (موریه، ۱۸۹۱: ۵۷/۱): ترجمه: تلاش داشتم که آب شیرین به آنها

بنوشانم و به آن‌ها یادآور می‌شدم که این از واجبات دینی است.

فارسی: جام آب به دستشان می‌فشردم که بسم الله فی سبیل الله (موریه، ۱۹۷۶: ۱۱۰).

در نمونه بالا، حاجی‌بابا، قهرمان داستان، در مشهد به سقایی روی می‌آورد و آب چرکین را به نام آب زمزم کوثر به مشتریان غالب می‌کند. در متن اصلی آمده که حاجی‌بابا این آب آلوده را با بر زبان آوردن نام پیامبر به مشتریان می‌فروشد. تصویر نیرنگ‌بازی حاجی‌بابا در هیچ‌یک از دو ترجمه دیده نمی‌شود. مترجم عربی بیان کرده که نوشیدن آب سقا را از واجبات دینی است. مترجم فارسی نیز از ترکیب قافیه‌دار و آهنگین «بسم الله فی سبیل الله» بهره گرفته و فضایی ادبی خلق کرده است.

May the **holy Imam** take you under his protection (p. 54)

عربی: وجعل سيدنا الحسين شفيعا لك (موریه، ۱۸۹۱: ۵۵/۱): ترجمه: و سرورمان امام حسین را شفیع تو قرار دهد.

فارسی: لب تشنه کربلا از شفاعت سیرابت سازد (موریه، ۱۹۷۶: ۱۰۸)

در این بخش، حاجی‌بابا قهرمان داستان حین سقایی و فروش آب آلوده به مشتریان خود، از نام مقدس امام سوم شیعیان برای تهییج احساسات مشتریان استفاده می‌کند. هر دو مترجم با کاربرد تعبیر «شفاعت» که مفهومی مثبت نزد مسلمانان است، بیان طعنه‌آمیز موریه و تصویر منفی وی از نیرنگ‌بازی حاجی‌بابا شخصیت ایرانی داستان را تعدیل کرده‌اند.

I scrawled the names of Allah, Mohammad, Ali, Hassan, Hossein and all the emams (p.73-74)

عربی: أكتب بسرعة كلمات بحروف متفرقة التي لو جمعت جميعها لا تجدها محتوية إلا على اسم الله وسيدنا محمد و الامام علي

و الحسن و الحسين وأسماء جميع الأئمة مرسومين بالاختلاف و قد كنت أضيف عليها أعدادا بدلا عن الحروف في الحواشي (موریه،

۱۸۹۱: ۷۶/۱): متن عربی به نسبت متن فارسی، خیلی اضافات دارد: ترجمه: به سرعت کلماتی را با حروف پراکنده (خط خط) نوشتم که اگر این حروف را کنار هم بگذاری همه شامل اسم خداوند و حضرت محمد و امام علی و حسن و حسین و بقیه ائمه بود که به صورت پراکنده نقاشی شده بود و در کنار آن‌ها و در حاشیه کاغذ، به جای حروف اعدادی نوشتم.

فارسی: من سراپای آن کاغذ را خط خط و خانه خانه ساختم (موریه، ۱۹۷۶: ۱۳۴).

در این بخش، حاجی‌بابا که رمالی پیشه کرده با نوشتن نام خدا و پیامبر و ائمه بر روی برگه‌های کاغذ سعی در فریب مردم دارد. این تصویر بیانگر کنایه موریه به دغل‌بازی ایرانیان و سوء استفاده آنان از مقدسات برای کسب منفعت شخصی است. مترجم عربی با نقل اسامی مقدس تصویر مشابهی را در ترجمه خود بازآفرینی کرده اما مترجم فارسی همه اسامی مقدس را حذف کرده و تعبیر کنایه‌آمیز موریه را از بین برده است.

The Serdar drinks wine like any **Christian** (p.292: in numerous cases in his novel, Morier refers to the wrong negative attitudes of Iranians toward western citizens)

عربی: قسمتی که درباره شراب خواری سردار صحبت می‌کند، همه حذف شده است (موریه، ۱۸۹۱: ۱۱۰/۱).
فارسی: سردار خود شراب را مثل خر می‌خورد (موریه، ۱۹۷۶: ۳۶۵).

در این بخش، حاجی‌بابا شخصیت ایرانی داستان در توصیف شراب‌خواری ژنرال انگلیسی می‌گوید که او «شراب را همچون مسیحیان می‌خورد». این توصیف موریه از زبان حاجی‌بابا بیانگر تعصب منفی ایرانیان و خودبرتربینی آنان نسبت به مردمان مغرب‌زمین است. این جمله موریه در ترجمه عربی به کلی حذف شده است. مترجم فارسی نیز با جایگزینی لفظ «خر» به جای «مسیحی» توانسته است تعصب مذهبی شخصیت ایرانی داستان را پنهان کند.

This **infidel** doctor must be disposed of somehow or other (p.127).

عربی: إن هذا اللعين لابد و أن يكون متفقا على أمر مجهول (موریه، ۱۸۹۱: ۱۲۳/۱): ترجمه: این ملعون باید به یک شکلی ناپدید شود
فارسی: باید تدبیری کرد و دم این حکیم را از اینجا کند (موریه، ۱۹۷۶: ۲۰۸)

در این نمونه، ایرانیان در توصیف پزشک فرنگی از لفظ **infidel** به معنای کافر استفاده می‌کنند که همچون نمونه قبل بیانگر تعصب مذهبی و بدبینی آنان نسبت به دیگر ادیان است. این لفظ در هیچ‌یک از دو ترجمه بازگو نشده و هر دو مترجم با حذف لفظ کافر، تصویر تند رمان موریه را تعدیل کرده‌اند.

A name which was **stuck** to me through life (p.1: referring to the name Haji)

عربی: وقد أطلق أيضا على هذا اللقب مدة حياتي و هو السبب في منحي الشرف السامي بدون استحقاق لندرة اطلاقه على أي انسان إلا على الذين أدوا الحج الشريف إلى بيت الله الحرام و قبر النبي عليه الصلاة والسلام (موریه، ۱۸۹۱: ۵/۱): ترجمه: این لقب در طول این مدت به من نیز اطلاق شد و این لقب دلیل جایگاه رفیع من شد که البته استحقاق آن را نداشتیم؛ زیرا کمتر فردی به این لقب ملقب می‌شد مگر کسانی که به خانه خدا و زیارت قبر پیامبر مشرف می‌شدند.

فارسی: این نام با این که مخصوص حجاج بیت‌الله است در تمام عمر با من می‌بود (موریه، ۱۹۷۶: ۲۹)
در نمونه بالا، حاجی‌بابا از اطلاق لقب «کربلایی» به خود می‌گوید. موریه از زبان حاجی‌بابا لفظ **stuck** را به کار برده که به مفهوم «چسبیده» است و در مورد چیزهای ناخوشایند به کار می‌رود. بدین ترتیب، موریه کوشیده بی‌علاقگی حاجی‌بابا به لقب کربلایی را نشان دهد. هر دو مترجم عربی و فارسی با کاربرد معادل‌هایی متفاوت، نگاه منفی نویسنده به این مفهوم مذهبی را پنهان کرده‌اند.

He made no mystery of his irregularity as a **mussleman** (p.295)

عربی: وأعظم أصحابه هم الذين كانوا يتحدون معه في الفسق والفجور (موریه، ۱۸۹۱: ۱۱۱/۱): ترجمه: بزرگترین دوستانش کسانی بود که با او در انجام فسق و فجور مسابقه می‌داد (یعنی از انجام فسق و فجور باکی نداشت و با تمام دوستانش در این زمینه مسابقه می‌داد).
فارسی: از فسق و فجور مانند مسلمانان پاک ترس و باک نداشت (موریه، ۱۹۷۶: ۳۶۸).

در نمونه بالا، موریه در توصیف درویش صفر، شخصیت ایرانی داستان، می‌گوید که او فسق و فجور خود را به عنوان یک مسلمان پنهان نمی‌کرد. بدین ترتیب، موریه صفت دورویی را به مسلمانان نسبت داده است که در ترجمه فارسی هم دیده می‌شود اما مترجم عربی با حذف واژه «مسلمان» توانسته از تعمیم این صفت به همه مسلمانان جلوگیری کند.

They were **women** in look and in manners bears (p.128)

عربی: وكانوا كالنساء في المنظر والدب في الأحوال (موریه، ۱۸۹۱: ۱۲۴/۱): ترجمه: در ظاهر مثل زن‌ها هستند و در باطن مثل خرس.
فارسی: صورت انسان دارند و باطن خرس (موریه، ۱۹۷۶: ۲۰۹)

در مثال بالا، موریه از زبان ایرانیان نقل کرده که صورت مردان فرنگی را زنانه (بدون محاسن و ریش) توصیف می‌کنند و این گونه تعصب مذهبی خود را نشان می‌دهند. تعبیر «زنانه» در متن عربی هم تکرار شده اما مترجم فارسی با کاربرد لفظ «انسان» به جای «زن» توانسته بیان کنایه‌آمیز موریه را تخفیف دهد.

It is **crime** for a woman to let her face be seen (p.139)

عربی: لماذا تسألني لتنظر لوجهي وأنت تعلم حرمة ذلك؟ (موریه، ۱۸۹۱: ۱۳۳/۱): ترجمه: چرا از من می‌خواهی که به صورتم نگاه کنی حال آنکه می‌دانی حرام است؟

فارسی: مگر تو محرم و نامحرم نمی‌شناسی؟ (موریه، ۱۹۷۶: ۲۲۷)

در مثال بالا، زینب معشوقه حاجی‌بابا خطاب به وی می‌گوید که برای یک زن جرم است صورتش را به نامحرم نشان دهد. موریه با این تعبیر کوشیده تعصب دینی ایرانیان را نشان دهد. هر دو مترجم با کاربرد مفاهیم آشنا و مضطرب «حرام» و «نامحرم» توانسته‌اند از شدت تصویر منفی که موریه از جامعه ایران ترسیم کرده بکاهند.

۲-۲. کنایه موریه به صفات ایرانیان

موریه در موارد متعددی، صفات و رفتار ایرانیان را به سخره گرفته است. نمونه‌هایی از این موارد و شیوه مواجهه دو مترجم با نگاه موریه را در ادامه می‌بینیم.

In the name of God. Whose **dogs** are they? (p.13)

عربی: وإذا ما خلا الجبان بأرض + طلب الطعن وحده والنزلا (موریه، ۱۸۹۱: ۱۳/۱): این بیت از شاعر مشهور عربی به نام متنبی است که می‌گوید: وقتی فرد ترسو صحنه کارزار را خالی ببیند به تنهایی خواهان مبارزه و جنگ است. فارسی: کجا ترکمان تا یلی بنگرد/ جوانمردی و پردلی بنگرد (موریه، ۱۹۷۶: ۴۲).

در این مثال، قراولان ایرانی قافله پیش از آن که با هجوم راهزنان ترکمن روبرو شوند مشغول لاف‌زنی هستند و می‌گویند «ترکمن‌ها سگ که هستند؟». هر دو مترجم با حذف واژه «سگ» که بیانگر شدت خودبرتربینی و خودستایی ایرانیان است از ابیاتی زیبا و دارای ارزش ادبی بهره جسته‌اند که مصداقی از کاربرد حسن تعبیر در بازگویی معانی است.

We are **dying**. We are **dead** (p.15: when Iranian pilgrims are scared of being killed by bandits)

عربی: وعن قريب يدركنا الموت المبین فیا مغیث المغیثین أغثنا بحق الرسول الأمین (موریه، ۱۸۹۱: ۱۵/۱): ترجمه: عن قریب مرگ به ما نزدیک است.. ای نجات‌دهنده درمندان، به حق پیامبر امین، نجاتمان ده. فارسی: دستگیری کن. دستگیر شدیم (موریه، ۱۹۷۶: ۴۶).

در متن انگلیسی نمونه بالا، زوار ایرانی از وحشت فریاد برمی‌آورند که اکنون کشته می‌شویم. هر دو مترجم این تصویر منفی ترس را به توسل و استمداد از مقدسات برگردان کرده‌اند و بار منفی کلام موریه را از بین برده‌اند.

Our **intercourse** was confined to tender glances (p.21: when Morier implies lewdness of Hajibaba as a prototype of Iranian characters).

عربی: إن الحصول علیها لا یكون إلا بالمهارة التامة بشرط عدم شبهة أو تهمة خلافی هذا (موریه، ۱۸۹۱: ۲۱/۱): ترجمه: دستیابی به آن زن فقط از طریق کسب مهارت خاص امکان پذیر بود البته به شرطی که باعث وجود شبهه یا تهمة ناهق نشود. فارسی: از جانب او ناز و از جانب من نیاز آن هم از راه دور (موریه، ۱۹۷۶: ۵۶).

در نمونه بالا، موریه در متن انگلیسی رمان، رابطه میان حاجی‌بابا قهرمان ایرانی رمان و زینب معشوقه وی را توصیف کرده است که در آن حاجی‌بابا در وصف رابطه خود و زینب از لفظ intercourse استفاده کرده است. این لفظ به مفهوم «تماس جنسی» است و تصویرگر هرزگی و نگاه جنسی حاجی‌بابا به معشوقه خود است. این لفظ در هیچ‌یک از دو ترجمه بازتابی نیافته و حتی مترجم فارسی از یک تعبیر ادبی حاوی آرایه جناس در ترجمه جمله مورد نظر بهره گرفته است.

There was so much of **wildness** and solicitude in his words and actions (p.47: when Morier depicts Iranian clergies in negative terms)

عربی: يستعمل الألفاظ العذبة ویظهر الرعب والخوف والمذلة لمن یسألهم (موریه، ۱۸۹۱: ۶۰/۱): ترجمه: حرف‌های شیرین استفاده می‌کرد و هر کس از او سؤال می‌کرد ترس و هیبت در وجانتش هویدا می‌شد.

فارسی: به هیبتی قدم می‌زد و شی الله می‌طلبید که زهره بینندگان آب می‌شد (موریه، ۱۹۷۶: ۱۱۷).

در این مثال، موریه در توصیف رفتار و گفتار درویش صفر که کلیشه‌ای از شخصیت‌های ایرانی است از لفظ wildness استفاده کرده که معنای اولیه آن «توحش» است. هر دو واژه مذکور را به تعبیر مثبت «هیبت» ترجمه کرده‌اند و بار منفی صفتی را که موریه به شخصیت ایرانی داستان نسبت داده را از بین برده‌اند.

He was married when **only seventeen years** of age (p.1: when Morier scorns the early age of marriage among Iranians)

فارسی: هفده ساله بود که دختر شخص شماعی را عقد کرد (موریه، ۱۸۹۱: ۲۸/۱)
عربی: وأنه لما بلغ من العمر السبع عشرة سنة تأهل بابنة شماع بجوار دكانه (موریه، ۱۹۷۶: ۲۸). ترجمه: پدرم وقتی تنها ۱۷ سال داشت دختر شماع همسایه مغازه اش را به عقد خود درآورد (ال که بر سر السبع عشرة آمده، میتواند معنای تنها نیز داشته باشد).
در این نمونه، حاجی‌بابا در بیان شرح حال پدرش می‌گوید که او فقط هفده سال داشته که ازدواج کرده است. موریه با کاربرد قید **only** به رسم ازدواج زودهنگام در میان ایرانیان طعنه زده است. این قید در ترجمه عربی نیز بازگو شده اما در ترجمه فارسی نیامده است. بدین ترتیب، مترجم عربی برخلاف مترجم فارسی، بیان طعنه‌آمیز موریه را در ترجمه خود بازگو کرده است.

He could afford to add a second wife to his **Harrem** (p.1: Morier attempts to magnify the tradition of polygamy among Iranians)

عربی: فبعد أن مكث مع زوجته عشرين سنة وهو يكلمها كالذی اعتراه من النوم تزوج بامرأة أخرى (موریه، ۱۸۹۱: ۴/۱) ترجمه: پس از اینکه به مدت ۲۰ سال با همسرش زندگی کرد و با او مثل افرادی که آدم را از خواب بیدار می‌کنند رفتار می‌کرد، با یک زن دیگر ازدواج کرد.
فارسی: بعد از سی سال کاسبی توانست دستگاه خود را وسعتی دهد؛ یعنی زنی دیگر گیرد (موریه، ۱۹۷۶: ۲۸).
در این نمونه، موریه در توصیف تجدید فراش پدر حاجی‌بابا گفته که وی «زن دومی را به حرمسرای خود اضافه کرده است». بیان موریه کنایه‌ای به سنت چندهمسری در میان مردان ایرانی است. تعبیر مترجم عربی نیز گویای بدرفتاری پدر حاجی‌بابا با همسر اول خود است و با تصویری که موریه از مردان ایرانی ساخته همخوانی دارد. اما در ترجمه فارسی، لفظ «حرمسرا» بازگو نشده و میرزا حبیب بیان کنایه‌آمیز نویسنده را قدری تخفیف داده است.

Hajibaba invades **his native city** (p.26: where Hajibaba is depicted as a traitor to his homeland)

عربی: إغارتة علی وطنه (موریه، ۱۸۹۱: ۲۵/۱). ترجمه: حمله به سمت سرزمین و زادگاهش (اصفهان).
فارسی: ایلغار رفتن وی به اصفهان (موریه، ۱۹۷۶: ۶۳).
در این بخش، حاجی‌بابا راهنمای راهزنان ترکمن شده، به شهر خود اصفهان یورش می‌برد. موریه با کاربرد ترکیب **his native city** بی‌وفایی خیانت حاجی‌بابا را به زادگاهش بیان کرده است. مترجم عربی نیز عین عبارت موریه را نقل کرده اما مترجم فارسی با جایگزینی عبارت یادشده از قبح عمل حاجی‌بابا کاسته است.

Should he dies you say **god has decreed** thus (p.75)

عربی: و إذا مات تقولون هذا قضاء الله (موریه، ۱۸۹۱: ۷۵/۱). ترجمه: و اگر بمیرد می‌گویند که تقدیر خداوند بوده است.
فارسی: و اگر بمیرد تقدیر چنین رفته است (موریه، ۱۹۷۶: ۱۳۶).
در بخشی از رمان، حاجی‌بابا در کسوت طبیبان درمی‌آید. درویش صفر به او یاد می‌دهد که اگر بیماری از دنیا رفت عذر بیاورد که خواست خدا بوده است. این جمله توصیف‌کننده نیرنگ‌بازی شخصیت ایرانی دامستان و توسل او به مقدسات است. مترجم عربی عین تعبیر موریه را نقل کرده اما مترجم فارسی با حذف نام خداوند توانسته از بار منفی توصیف موریه بکاهد.

It is one of great variety as well as great **idleness** (p.61: description of wandering Darwishes and their profession)

عربی: وهذه تختلف بحسب الأحوال والظروف علی حسب ما نحن فيه من الكسل (موریه، ۱۸۹۱: ۶۱/۱). ترجمه: این شیوه زندگی (زندگی درویشان) بر اساس شرایط مختلف و به میزان تنبلی ما، متفاوت است.

فارسی: لقمه ای است رنگارنگ که در اندوختن آن به کد یمین و عرق جبین احتیاجی نیست (موریه، ۱۹۷۶: ۱۱۸)
در نمونه بالا، موریه صفت تنبلی را به دروایش ایرانی نسبت داده است که همین صفت در ترجمه عربی هم بازگو شده اما مترجم فارسی لفظ «تنبلی» را حذف و این مفهوم را با زبانی ادبی بازگو کرده و تصویر منفی موریه از ایرانیان را تقلیل داده است.

They never think it necessary to **go to hot bath or even rubbing themselves with sands** after them (p.119)

عربی: بدون آن یروا ضرورة للاستحمام فی الحمام السخن أو يدلکون أنفسهم علی الأقل بالرمل (موریه، ۱۸۹۱: ۱۱۵/۱). ترجمه: بدون این که لازم باشد در حمام گرم خود را غسل دهند یا حداقل خود را به خاک و شن بمالند (تیمم کنند).

فارسی: نه غسل جنابت دارند و نه تیمم بدل از غسل (موریه، ۱۹۷۶: ۱۹۶).

در این بخش رمان، ایرانیان شهروندان غربی را به تمسخر می گیرند چون آن ها به حمام داغ نمی روند (غسل جنابت) و خود را به شن ها نمی مالند (تیمم). موریه همزمان مناسک مسلمانان و نگاه متعصبانه آن ها را نسبت به غربی ها به تمسخر گرفته است. توصیف موریه در متن عربی هم عینا بازگو شده اما مترجم فارسی با پرهیز از ترجمه لفظ گرا توانسته تصویرسازی منفی موریه را کاملاً از بین ببرد.

The center of the universe asked my opinion (p.127: the Iranian king asks questions)

عربی: بعد ذلک سألنی مرکز الکون أن أبدی آرائی وأمرنی أن أشرح بكل جسارة طبائع وخصائص الإفرنج عموماً وعن حالة علاجهم (موریه، ۱۸۹۱: ۱۲۳/۱). ترجمه: مرکز کائنات (قبله عالم) از من خواست نظرم را بدهم و به من دستور داد تا با دقت درباره خصوصیات و ویژگی های فرنگیان به طور کل و روش های درمانی آن ها به طور خاص توضیحاتی بدهم.

فارسی: قبله عالم از من در خصوص طبایع و اخلاق فرنگیان علی الاطلاق سوال فرمود و جواب صریح خواست (موریه، ۱۹۷۶: ۲۰۹)

در جمله انگلیسی بالا، شخصیت ایرانی داستان از شاه قاجار با عنوان «مرکز جهان» یاد می کند و این گونه چاپلوسی خود در برابر پادشاه را نشان می دهد. این ترکیب در ترجمه عربی نیز عیناً نقل شده اما مترجم فارسی با کاربرد تعبیر متداول و مصطلح «قبله عالم» توانسته لحن چاپلوسانه شخصیت ایرانی داستان را تخفیف دهد.

What Locman and Abu Avicenna ordained we may be satisfied to ordain after them (p.132)

عربی: و ما أمر به لقمان و ابن سینا (موریه، ۱۸۹۱: ۱۲۷/۱). ترجمه: هر آنچه لقمان و ابن سینا سفارش کرده اند.

فارسی: مگذر ز حکمت لقمان و بوعلی سینا (موریه، ۱۹۷۶: ۲۱۶-۲۱۷).

در نمونه انگلیسی بالا، شخصیت ایرانی داستان می گوید که باید از حکمت لقمان و بوعلی سینا پیروی کرد. موریه لفظ ordain را برای این منظور به کار برده که به مفهوم «وحی منزل» است و پیروی کورکورانه ایرانیان را از بزرگان خود نشان می دهد. همین تصویر در متن عربی رمان نیز تکرار شده است اما مترجم فارسی با حذف مفهوم امر کردن توانسته کنایه موریه به ایرانیان را از نگاه خوانندگان پنهان دارد.

Was there ever an animal, not to say a human creature, treated in the way that this poor stranger has been? (p. 178: describing cruelty of Iranians)

عربی: لأنی لم أر و لم أسمع فی عمری معاملة بهیم يعامل بالصفة التي عوملت بها هذه الغریبة الذلیلة (موریه، ۱۸۹۱: ۲۱/۲). ترجمه: چون تا به حال در طول عمرم نه دیدم و نه شنیدم که با حیوانی شبیه رفتاری که با این خانم غریبه شده، رفتار شود.

فارسی: خبر از آنچه به این کنیز کردید ندارید؟ (موریه، ۱۹۷۶: ۲۶۴)

در مثال بالا، موریه در متن اصلی آورده که رفتار ایرانیان با کنیز خود از رفتار با حیوانات هم بدتر است. موریه با این توصیف خود کوشیده ایرانیان را بی رحم نشان دهد. این تصویر عیناً در متن عربی هم بازگو شده اما مترجم فارسی با بازنویسی کامل جمله انگلیسی و تغییر زاویه دید توانسته کنایه تند موریه به ایرانیان را تا حد زیادی تخفیف دهد.

۲-۳. نتیجه داده ها

در پژوهش جاری، تفاوت راهبرد و روش مترجمان عربی و فارسی رمان حاجی بابا به برگردان تعبیر کنایه آمیز موریه نسبت به جامعه و فرهنگ ایرانی بررسی شد. این تعبیر طعنه آمیز موریه گاهی معطوف به اعتقادات ایرانیان به عنوان جامعه ای مسلمان بوده و گاهی نیز فرهنگ و رفتار و صفات ایرانیان را به نقد کشیده است. این نتایج موید یافته های بوبانی (۲۰۰۸) است. وی با تحلیل مناسبات سیاسی میان ایران و بریتانیا در دهه های نخست قرن نوزدهم میلادی که همزمان با شکل گیری گفتمان شرق شناسی در محافل

سیاسی غرب است نتیجه گرفت که رمان حاجی بابای اصفهانی بخشی از گفتمان ادبی امپریالیستی که به درونی‌سازی انگاره‌های امپریالیسم غربی در جامعه ایران انجامیده است.

یافته‌های این مطالعه همچنین همراستا با یافته‌های قائمی و اسماعیلی (۲۰۱۰) است. این دو پژوهش‌گر مقاصد شرق‌شناسانه موریه و اغراض وی را از نگارش رمان حاجی‌بابا واکاوی کردند. نتایج تحلیل آنان نشان داد که رمان حاجی‌بابا، نگاه امپریالیستی اروپاییان را نسبت به جوامع شرقی، جمله ایران را برملا می‌سازد. موریه از دو ابزار دیپلماسی و نگارش ادبی برای بازنمایی سیمای مشرق‌زمین و فرهنگ آن به شیوه‌ای امپریالیستی بهره برده است. پیش از این، مویزچی و مرتضوی (۲۰۱۹) با تحلیل جلوه‌های گفتمان «خود» و «دیگری» در رمان حاجی بابای اصفهانی بر اساس مدل لاکلو و موف به این نتیجه رسیده بودند که اشکال اغراق‌آمیز تأیید «خود» و تخریب «دیگری» در این رمان به نوعی سوء تفاهم و عدم درک متقابل فرهنگی منجر شده است. افزون بر این، قائمی و اسماعیلی (۱۳۸۹) مقاصد شرق‌شناسانه موریه و اغراض وی از نگارش رمان حاجی‌بابا را واکاوی کردند. نتایج تحلیل این دو پژوهش‌گر نشان داد که رمان حاجی‌بابا، نگاه امپریالیستی اروپاییان را نسبت به جوامع شرقی، از جمله ایران برملا می‌سازد. موریه از دو ابزار دیپلماسی و نگارش ادبی برای بازنمایی سیمای مشرق‌زمین و فرهنگ آن به شیوه‌ای امپریالیستی بهره برده است. البته رستگار (۲۰۰۷) با نگاهی متفاوت به این رمان نگریسته و ترجمه میرزا حبیب اصفهانی را نقطه تلاقی نگاه استعماری موریه و نگاه اصلاح‌گرانه اصلاح‌طلبان ایران در عصر مشروطه دانسته است.

نتایج تحقیق جاری گویای آن است که دو مترجم از دو راهبرد عمده در برگردان تعابیر موریه بهره گرفته اند: گاهی عین تعبیر موریه را با ترجمه دقیق وارد زبان مقصد کرده‌اند و تصویری مشابه تصویر نویسنده از ایرانیان خلق کرده‌اند و یا بیان موریه را به شیوه‌های مختلف جرح و تعدیل کرده و بیان کنایه‌آمیز موریه را حذف کرده یا تخفیف داده‌اند. بسامد استفاده دو مترجم از هر یک از دو راهبرد در مقولات مختلف در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱- راهبرد برگردان انواع تعابیر کنایه‌آمیز موریه توسط دو مترجم				
مقوله/راهبرد	مترجم عربی		مترجم فارسی	
	ترجمه دقیق	جرح و تعدیل	ترجمه دقیق	جرح و تعدیل
کنایه موریه به اعتقادات مذهبی ایرانیان	۳	۸	۱	۱۰
کنایه موریه به صفات ایرانیان	۸	۴	-	۱۲

همان‌طور که در جدول ۱ می‌بینیم، مترجم عربی در برگردان توصیفات کنایه‌آمیز موریه از اعتقادات مذهبی ایرانیان در ۳ مورد (۲۷٪ موارد) از ترجمه دقیق استفاده کرده و عین توصیف موریه را در عربی بازگو کرده است. در سایر موارد (۷۳٪ درصد موارد) بیان موریه جرح و تعدیل شده و تصویر منفی که وی از اعتقادات مذهبی ایرانیان ترسیم کرده حذف یا جایگزین شده است. دلیل احتمالی استفاده بیشتر مترجم عربی از راهبرد جرح و تعدیل آن است که او خود عضوی از جامعه عرب و مسلمان بوده و از حساسیت‌های جامعه هدف نسبت به اعتقادات و باورهای دینی خود آگاه بوده است و این مساله او را به دستکاری در متن اصلی واداشته است. مترجم عربی در تغییر متن اصلی از روش‌هایی همچون حذف و جایگزینی واژگان، کاربرد تعابیر متداول و مصطلح و کاربرد تعابیر ادیبانه بهره گرفته است. این نتایج مشابه یافته‌های اوکانر (۲۰۲۱) است که نشان داده بود مترجمان به دلیل حساسیت‌های خاص مفاهیم مذهبی و ارزشی به اعمال تغییرات گسترده در ترجمه روی می‌آورند تا این مفاهیم را با حساسیت‌های دینی جامعه مقصد سازگار نمایند.

مترجم عربی عمدتاً در مواردی از ترجمه دقیق استفاده کرده که موریه تعصبات مذهبی ایرانیان (مثلاً در مورد لزوم داشتن محاسن برای مردان) و یا استفاده ایرانیان را از تعابیر مذهبی در حین نیرنگ‌بازی به تمسخر گرفته است. مترجم عربی چنین توصیفات را بدون تغییر به عربی آورده است. درمقابل، مترجم عربی در مواردی که موریه از نام شخصیت‌های دینی مورد احترام مسلمانان (مانند پیامبر یا ائمه) استفاده کرده و یا به بایسته‌های دین اسلام کنایه زده، به جرح و تعدیل کلام موریه روی آورده است. این نتایج همسو با یافته‌های نوده (۲۰۱۰) است که نشان داده بود باورهای اعتقادی مترجمان بر انتخاب‌های آنان در برگردان مفاهیم و موضوعات مذهبی اثرگذار است.

از سوی دیگر، مترجم عربی در برگردان توصیفات کنایه‌آمیز موریه از صفات ایرانیان در ۸ مورد (۶۷٪ درصد موارد) از ترجمه دقیق استفاده کرده و عین توصیف موریه را در عربی بازگو کرده است. در سایر موارد (۳۳٪ موارد) بیان موریه جرح و تعدیل شده و تصویر منفی که وی از صفات ایرانیان ترسیم کرده حذف یا جایگزین شده است. بدین ترتیب، مترجم عربی علاقه‌ای به جرح و تعدیل صفات منفی ایرانیان نداشته و در بیشتر موارد این صفات را برای خواننده عربی بازگو کرده است.

مقایسه راهبرد مترجم عربی با همتایی ایرانی وی نشان می‌دهد که میزا حبیب اصفهانی تقریباً در همه موارد، تعبیر کنایه‌آمیز موریه به اعتقادات مذهبی و یا صفات ایرانیان را جرح و تعدیل کرده و کنایه‌های موریه را حذف کرده و یا تخفیف داده است. وی برای این منظور از روش‌هایی همچون حذف و جایگزینی واژگان استفاده کرده و از تعبیر متداول و مصطلح، تعبیر ادیبانه، اصطلاحات، ضرب‌المثل‌ها، ابیات و نثر شاعرانه بهره گرفته است. این نتایج مؤید یافته‌های دهقانیان و جمالی (۱۳۹۳) است که با بررسی ترجمه فارسی حاجی‌بابا نشان داده بودند مترجم به شکل گسترده از نثر و ابیات گلستان سعدی در ترجمه خود بهره برده که این مسئله، بیان‌گر تأثیر گنجینه ادب فارسی بر توانایی مترجمان ادبی است. کریمی چمه و احمدی (۲۰۲۰) نیز با بررسی ویژگی‌های نثر ترجمه میرزا حبیب نتیجه گرفتند که کاربرد اشعار در متن ترجمه، تلمیحات، زبان محاوره و عربی‌مآبی از ویژگی‌های عمده نثر میرزا حبیب در ترجمه مذکور هستند.

پیش از این، حدادیان مقدم (۲۰۱۱) نیز با بررسی عاملیت کنش‌گران مختلفی که در برگردان رمان حاجی‌بابا به فارسی نقش داشته‌اند، نتیجه گرفته بود که میرزا حبیب با دستکاری عمدانه در متن اصلی اثر کوشیده عاملیت خود به عنوان یک ایرانی در تبعید را در ترجمه اعمال نماید. تعهد وی به توسعه سیاسی کشورش قوی‌تر از تعهد او به نویسنده اثر و برگردان دقیق رمان از متن اصلی بوده است.

نثر هنری میرزا حبیب موجب شده کلام هجوآمیز موریه نزد ایرانیان همچون طنزی شیرین جلوه کند. پیش از این، آذرنگ (۲۰۰۶) نیز به ویژگی‌های ممتاز نثر فارسی حاجی‌بابا همچون زنده بودن، ساختارهای موزون، سادگی، آهنگین بودن، کاربرد اصطلاحات، ضرب‌المثل‌ها و صناعات ادبی، ویژگی‌های هنری، شعرگونگی و فخامت نثر اثر اشاره کرده و همه این ویژگی‌های ممتاز را الهام‌گرفته از سنت ادب فارسی دانسته بود. از سوی دیگر، احمدی و کرمی چمه (۱۳۹۸) در تحلیل خود نشان داد ویژگی‌های بارز نثرهای مهم زبان فارسی مانند کاربرد شعر در نثر، استفاده از کنایات و واژه‌های رایج در زبان مردم، بهره‌گیری از زبان و ادبیات عرب و سلاست و استواری در نثر ترجمه میرزا حبیب دیده می‌شود که این ترجمه را به متون ادبی فارسی مانند کرده است.

مدرس صادقی (۱۳۸۴) نیز ترجمه میرزا حبیب را از حاجی‌بابا نمونه‌ای موفق از شکوفایی سنت ترجمه در دوران طلایی زبان و ادب فارسی دانسته است؛ دورانی که ترجمه ادبی صرفاً برگردان متن اصلی نبوده، بلکه بازآفرینی هنرمندانه آن بوده است. به گفته وی، رمان حاجی‌بابا حلقه پیوند ادبیات سنتی ایران به ادبیات معاصر است. علاوه بر این، سمیعی گیلانی (۱۳۸۴) با اشاره به نقش ادبیات روایی در غنی کردن زبان فارسی، ترجمه میرزا حبیب را نمونه‌ای درخشان و فاخر از ترجمه ادبی خلاق در تاریخ معاصر ایران دانسته است. همین خلاقیت موجب شده تا به گفته بحر (۲۰۲۴)، ترجمه میرزا حبیب همسو با ذائقه ادبی و مطابق با انتظارات خوانندگان اعم از نویسندگان، منتقدان و پژوهشگران بوده و همچنان با استقبال گسترده خوانندگان همراه باشد.

یافته‌های پژوهش جاری همچنین مؤید نتایج مطالعه کردگار و مهدی (۲۰۲۱) است. این دو پژوهش‌گر با تحلیل رگه‌های سنت و مدرنیته در ترجمه میرزا حبیب اصفهانی نشان داده بودند که از نظر سبک نویسندگی، علی‌رغم تلاش موفق میرزا حبیب برای نوآوری در زبان فارسی، از آنجایی که این نوآوری بیش از همه تحت تأثیر الگوهای شعری سعدی به ویژه منظومه گلستان قرار داشته است، می‌توان آن را اقتباسی از زبان فارسی دانست.

۳. نتیجه‌گیری

در پژوهش جاری، راهبرد مترجم عربی رمان سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی در بازآفرینی تصویر ایرانیان بررسی و با راهبرد مترجم فارسی مقایسه شد. یافته‌های این مطالعه گویای آن بود که مترجم عربی همچون همتای ایرانی خود، بیشتر توصیفات کنایه‌آمیز موریه از اعتقادات مذهبی ایرانیان را تعدیل کرده و از شدت آن کاسته است اما در برگردان تعبیر کنایه‌آمیز نویسنده درباره صفات

منفی ایرانیان برخلاف همتای ایرانی خود از ترجمه دقیق بهره گرفته و بیشتر این توصیفات را عینا برای خواننده عرب‌زبان بازگو کرده است.

این نتایج گویای آن است که راهبرد مترجم عربی با همتای ایرانی وی متفاوت بوده است. اگرچه مترجم عربی هم به دستکاری توصیفات منفی موریه از اعتقادات دینی ایرانیان پرداخته اما برخلاف همتای ایرانی خود تمایلی به بازنویسی گسترده و تغییر زاویه دید متن انگلیسی نداشته، به‌ویژه تصویرسازی منفی موریه را از صفات و رفتارهای ایرانیان، بدون تغییر آنچنانی به عربی آورده است. این در حالی است که میرزا حبیب اصفهانی با جرح و تعدیل گسترده متن اصلی توانسته ترجمه‌ای به دست دهد که مصداق بازآفرینی خلاق دوکامپوس برزیلی است.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که راهبرد مترجمان مختلف یک اثر ادبی تا حدود زیادی به بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای وابسته است که ترجمه قرار است به آن عرضه شود. بدین ترتیب، حساسیت‌های خاص ترجمه یک اثر در زبان‌ها و جوامع مختلف با یکدیگر یکسان نخواهد بود. پژوهش‌گران ترجمه و ادبیات تطبیقی با بررسی ترجمه‌های مختلف یک اثر به زبان‌های مختلف می‌توانند از پیش‌انگاره‌های ذهنی مترجمان آن اثر رمزگشایی کنند.

این پژوهش نیز مانند هر مطالعه دیگر با کاستی‌هایی همراه بوده است. تحقیق جاری بر ترجمه مشهور میرزاحبیب اصفهانی و ترجمه محمد افندی لطفی متمرکز بوده است. بررسی متن دیگر ترجمه‌های احتمالی رمان حاجی‌بابا به عربی و فارسی به درک عمیق‌تر ما از راهبرد مترجمان کمک خواهد کرد. افزون بر این، تحلیل و مقایسه ویژگی‌ها و ارزش‌های ادبی ترجمه‌های عربی و فارسی اثر مذکور نیازمند پژوهشی مستقل است که در این مجال نمی‌گنجد.

حامی مالی

این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه زابل به شماره گرنت ۶۱۰۷ انجام شده است

سپاسگزاری

از معاونت پژوهشی دانشگاه زابل سپاسگزارم.

کتابنامه

الف. منابع فارسی و عربی

- آذرنگ، عبدالحسین. (۱۳۷۹)، میرزا حبیب و حاجی بابای اصفهانی. *دوماهنامه بخارا*. ۹ (۲۷). ۳۴-۵۲.
- آریانپور، یحیی. (۱۳۸۷). *از صبا تا نیما*. جلد یکم. تهران: زوآر.
- آل داوود، علی. (۱۳۸۹). نخستین ترجمه حاجی بابای اصفهانی به فارسی. *نامه فرهنگستان*. ۱۱ (۳). ۱۲۹-۱۴۱.
- احمدی، میثم؛ کرمی چمه، یوسف. (۱۳۹۸). تأملی در نثر ترجمه سرگذشت حاجی بابای اصفهانی. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی*. ۱۲ (۴). ۱۶۸-۱۵۳.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۲). *سبک‌شناسی*. تهران: فراسوگستر.
- دهقانیان، جواد. (۱۴۰۳). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی؛ گلستانی دیگر در عهد قاجار. *سعدی‌شناسی*. ۴ (۱۲). ۱۵۷-۱۷۳.
- دهقانیان، جواد؛ جمالی، صدیقه. (۱۳۹۳). تأثیر گلستان بر ترجمه سرگذشت حاجی بابای اصفهانی. *متن‌شناسی ادب فارسی*. ۶ (۳). ۳۶-۲۱.
- رحمانی، سعید. (۱۳۸۸). درباره حاجی‌بابای اصفهانی. *نسیم قدس*. ۳ (۹). ۲۴-۲۵.
- سمیعی گیلانی، احمد. (۱۳۸۴). خدمات ادبیات داستانی به زبان فارسی. *کتاب ماه ادبیات و فلسفه*. ۲۱ (۹۴). ۲۲-۲۵.
- قائم، فرید؛ اسماعیلی، فاطمه. (۱۳۸۹). رمان ماجراهای حاجی بابای اصفهانی و شرق‌شناسی پسااستعماری. *مطالعات ادبیات تطبیقی*. ۴ (۱۳). ۱۱۷-۱۳۶.

کاظمی، مرتضی. (۲۰۱۰). سرگذشت حاجی بابای اصفهانی. ماهنامه آیین. ۱۲ (۲۹). ۴۶-۴۷.
مدرس صادقی، جعفر. (۱۳۸۴). ترجمه‌ای که فقط یک ترجمه نیست: درباره حاجی بابای اصفهانی. ماهنامه هفت. ۶ (۱۹). ۲۶-۳۱.

موریه، جیمز. (۱۳۵۴). سرگذشت حاجی بابای اصفهانی. ترجمه میرزا حبیب اصفهانی. تهران: حقیقت.
موریه، جیمز. (۱۸۹۱). مغامرات الحاج بابا الأصفهانی. ترجمه: محمد افندی لطفی. القاهرة: المطبعة الخيرية.

ب. منابع لاتین

- Bahri, H. (2024). A Study of the Reception of the Persian Translation of "The Adventures of Hajji Baba of Ispahan" before and after the Islamic Revolution in Iran. *Persian Language and Literature*, 97.
- Bassnett, S., & Trivedi, H. (2002). *Post-colonial translation*. USA and Canada: Routledge.
- Bassnett, S. (2005). *Translation studies*. USA and Canada: Routledge.
- Bubani, F. (2008). James Morier, Hajji Baba and colonialism. *Quarterly of Research on the Contemporary World Literature*, 4, 5.
- Haddadian-Moghaddam, E. (2011). Agency in the translation and production of The Adventures of Hajji Baba of Ispahan into Persian. *Target*, 23(2), 206-234.
- Innes, L. (2007). *The Cambridge introduction to postcolonial literatures in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karami Chemeh, Y., & Ahmadi, M. (2020). Contemplation on Hajjibaba Isfahani tale translation prose. *Journal of Stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar-E-Adab)*, 12(4), 153-168.
- Kardgar, Y., & Mahdi, N. (2021). The Adventure of Hajji Baba of Isfahan: A Step towards Combining the Tradition and Innovation in Iranian Fiction. *Literary Text Research*, 25(87), 116-138. Doi: 10.22054/ltr.2019.25406.2007
- Mavizchi, J., Mortazavi, S. K. (2019). The Search for "Self" and "Other" Inside the Adventures of Hajji Baba'i Esfahani. *Intercultural Studies Quarterly*, 39, 95-120.
- Morier, J. (1897). *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*. London: Laurence & Bullen.
- Munday, J. (2012). *Introducing translation studies*. London and New York: Routledge.
- Naudé, J. (2010). Religious Translation. In Y Gambier, L Doorslaer (Eds.), *Handbook of Translation Studies. Volume 1* (pp.285-293).
- O'Connor, A. (2021). Translation and religion: Issues of materiality. *Translation Studies*, 14(3), 332-349. <https://doi.org/10.1080/14781700.2021.1893805>.
- Rastegar, K. (2007). The Unintended Gift: The Adventures of Hajji Baba Ispahani as a Transactional Text between English and Persian Literatures. *Middle Eastern Literatures*, 10(1), 251-271.
- Said, E. (1977). *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Said, E. (1989). *Orientalism*. USA: University Of Chicago Press.
- Snell-Hornby, M. (2006). *The turns of translation studies*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Tymoczko, M., & Gentzler, E. (Eds.). (2002). *Translation and Power*. University of Massachusetts Press.